

İctimai elmlər

UOT 94(479.24):81

A.Ə.Mehdiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten-69@mail.ru*

QIZ QALALARI TARIXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN (MÜASİR ERMƏNİSTAN) TOPONİMLƏRİ

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.012

Açar sözlər: Qız qalaları, Azərbaycan, abidələr, mədəni irs, tarix, toponimlərin dəyişdirilməsi

Azərbaycan özünün qədim abidələri ilə fərqlənir. Qədim və Orta əsrlərdə inşa olunan bu abidələr arasında Qız qalalarını xüsusilə fərqləndirmək lazımdır. Türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə inşa olunan Qız qalalarına aid olunan xarakterik xüsusiyyətlər Qərbi Azərbaycandakı (indiki Ermənistan) eyni abidələrə də şamil edilir. Burada yerləşən Qız qalaları toponimlərinin müxtəlif kəndlərlə əlaqələnməsi diqqəti cəlb edir. Qeyd olunan ərazidə yerləşən bu qalalar müasir dövrə gəlib çatmasa da, Qərbi Azərbaycanın Qız qalaları ilə bağlı toponimlər əsasən müxtəlif tarixi mənbələrdə saxlanılmışdır. Buna görə itirilən Azərbaycan torpaqlarında yerləşən Qız qalaları da daxil olmaqla bütün abidələrimizin tarixini araşdırmaq zəruridir.

A.A.Мехтиева

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ДЕВИЧЬИХ БАШЕН И ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (СОВРЕМЕННАЯ АРМЕНИЯ)

Ключевые слова: Девичьи башни, Азербайджан, памятники, культурное наследие, история, изменение топонимов

Азербайджан отличается своими древними памятниками. Среди этих памятников, построенных в древности и средневековье, следует особенно выделить Девичьи башни. Характерные особенности Девичьих башен, построенных на территориях, заселенных тюркскими народами, применимы и к таким же памятникам Западного Азербайджана (современная Армения). Обращает на себя внимание связь топонимов расположенных здесь Девичьих башен с разными деревнями. Несмотря на то что, расположенные в указанной местности эти башни не дошли до наших дней, топонимы, связанные с Девичьими башнями Западного Азербайджана, в основном сохранились в

различных исторических источниках. Поэтому необходимо исследовать историю всех наших памятников, в том числе Девичьих башен, расположенных на затерянных землях Азербайджана.

A.A.Mehdiyeva

STUDYING THE HISTORY OF MAIDEN TOWERS AND THE TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN (MODERN ARMENIA)

Keywords: Maiden Tower`s, Azerbaijan, monuments, cultural heritage, history, changing toponyms

Azerbaijan was distinguished by its ancient monuments. Especially among these monuments built in the Ancient and Middle Ages, it is necessary to distinguish Maiden Towers. The characteristic features of the Maiden Towers built in the territories inhabited by the Turkic peoples also apply to the same monuments in Western Azerbaijan (now Armenia). The connection of toponyms of Maiden Towers located here with different villages attracts attention. Although the Maiden Towers located in the mentioned area have not reached modern times, the toponyms related to West Azerbaijan`s Maiden Towers have mainly been preserved in various historical sources. Therefore, it is necessary to study the history of all our monuments, including the Maiden Towers, located in the lost lands of Azerbaijan.

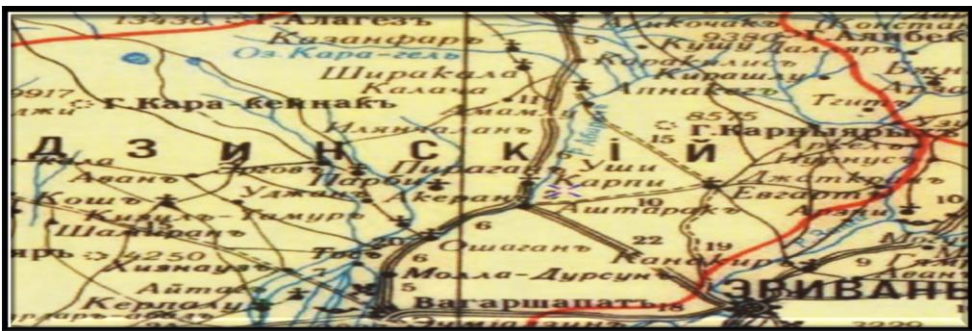
Azərbaycan zəngin və qədim tarixi olan mədəni irsə malikdir. Müasir terminologiyada istifadə edilən mühüm, əhatəli və geniş məzmunlu amillərdən biri olan “mədəni irs” cəmiyyətin canlı bir hissəsi hesab olunur. Geniş və dərin məzmun daşıyan mədəni irs anlayışının mühüm əhəmiyyəti nəzərə alınaraq YUNESKO xətti ilə maddi və qeyri-maddi mədəni irs kimi kateqoriyalara ayrılması, hər iki kateqoriyadan olan mədəni irs nümunələrinin mühafizəsinin həyata keçirilməsi müasir dövrdə əldə olunan mühüm mədəni nailiyyətlərdən biridir. Digər bir anlayış – “abidə” də mədəni irs terminlər aparatında özünəməxsus yer tutmaqla YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” Konvensiyasında (1972) mədəni irsin məzmununa daxil olan üç əsas kateqoriyadan biri kimi dəyərləndirilmişdir. Abidələrin qorunması, mədəni irsin mühüm nailiyyəti kimi sonrakı nəsillərə çatdırılması müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir [6, s.212-213]. Onlardan biri də Azərbaycan abidələri içərisində özünəməxsus yeri olan Qız qalalarıdır.

Qız qalalarına Azərbaycanla yanaşı, Qafqazın müxtəlif bölgələrində, Krım, Altay, Mərkəzi Asiya, Türkiyə, İran, başqa sözlə, türk xalqlarının yaşadıkları geniş bir arealda rast gəlinir. Qız qalaları haqqında materialları araşdıran tanınmış türk alimi T.Baykara onların bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dağlıq ərazilərdə geniş yayıldıklarını göstərmişdir [15, s.4]. Dağlıq ərazilərdə inşa olunan Azərbaycanın Qız qalalarından

Şamaxı, Şəki, İsmayilli, Gədəbəy, Zəngilan, Kəlbəcər və b. ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycanda yerləşən Qız qalalarını da göstərmək olar.

XIX əsrin əvvəllərində üç dövlət Rusiya, Türkiyə və İran arasında bağlanan müqavilələr nəticəsində Cənubi Qafqazın gələcək tarixi, əhalinin etnik tarixi tamamilə dəyişdirildi. Əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi ilə xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət abidələri və tarixi irsimiz ardıcıl surətdə və məqsədyönlü şəkildə fərqli istiqamətə yönəldildi [14, s. 4]. Məhz bu siyasət nəticəsində XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin sonlarına qədər yer adlarının 90 faizdən çoxunu təşkil edən Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər, oymaqlar, oronimlər və hidronimlər dəyişdirildi [12, s. 6]. Bu vəziyyət Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsində xalqımızın qədim simgələrindən biri olan Qız qalaları və onlarla bağlı toponimlərin timsalında müşahidə olunur.

Qərbi Azərbaycanda Qız qalası abidəsi keçmiş İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında indiki Əştərək rayonunda yerləşən Byurakan kəndindən 5-7 km şimal-qərb istiqamətində yerləşmişdir. Qala təxminən VII əsrdə tikilmiş, VII-XI əsrlərdə müxtəlif dövlətlər, XI əsrdə səlcuqların tabeliyində olmuş, 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, XIV əsrin sonlarında Teymurləngin hakimiyyəti altına keçmişdir. Sonralar ermənilər tərəfindən qalanın adı dəyişdirilib Yanaşı qala, yəni Amperd (və ya Ampert) qoyulmuşdur [3, s.219]. Azərbaycanlılara məxsus digər abidələr kimi həmin abidə tam şəkildə müasir dövrə qədər gəlib çatmasa da, onun XVII əsrdən tanındığı bəllidir [18, s.197]. Digər regionlardan fərqli olaraq, Qərbi Azərbaycan ərazisində Qız qalası ilə bağlı abidələrdə bu adla bağlı müxtəlif toponimlər tarixi mənbələrdə saxlanılmışdır.

Əştərək rayonu [8, s.37]

Qız qalası adlı digər abidə İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşirdi. Burada Qız qalası dağ adı olmaqla yanaşı, Alakəz (Ələyəz) dağının Baku-göl zirvəsində 2300 m yüksəklikdə yerləşən qədim bir qalanın adıdır [17, s. 152]. Bu qala Amperd (Buludqala) adlanırdı.

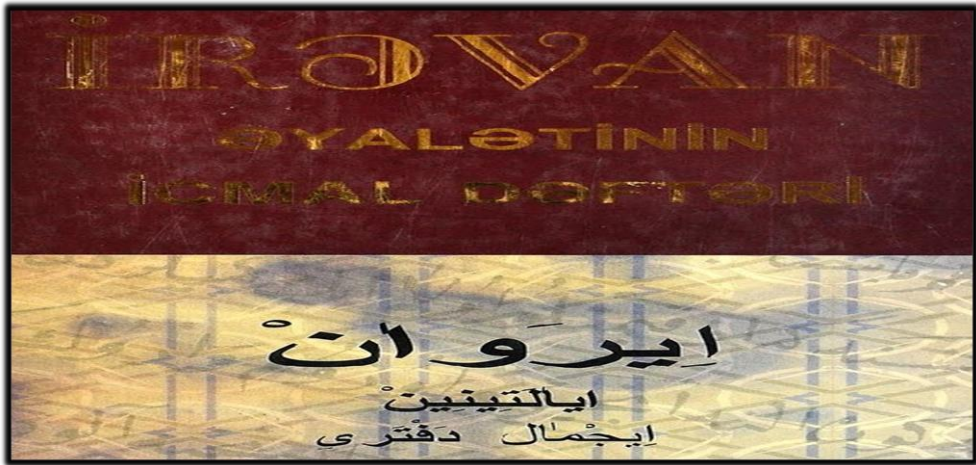
Amberd qala, XI əsr [7, s.115]

Əştərək rayonu ərazisində Arxaşan çayı sahilində yerləşən Amberd qalası bəzən qala-qəsir, bəzən də məbəəd kimi dəyərləndirilirdi. Pəhləvuni knyazlarının nəslə mülkü olan Amberd dövrümüzə nisbətən qorunmuş vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Qala eramızın VII əsrindən mövcuddur. XI əsrdə isə yenidən inşa olunsada, XIII əsrdə burada güclü yanğın olmuşdur. Öncə qeyd etdiyimizlə yanaşı, qala türk dilindən tərcümə edilərək “ana qala” və ya “baş qala” kimi də mənalandırılmışdır. İstər qalanın özü, istərsə də ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri türk-oğuz boylarının ana yurdu olmuşdur. Bu əraziyə ermənilərin gəlişi XVI – XVIII əsrlərə təsadüf etmişdir [7, s.114].

XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasına daxil olan, sonradan indiki Ermənistanın Taşır rayonu ərazisində Qızqala adlı kənd var idi. Həmin kənd 1935-ci il fərmanı ilə Qızıldaş kəndi adlandırılmışdı. Maraqlı odur ki, bu kəndin adının mənşəyi aydınlaşdırılarkən, onun eyni adlı deyil, məhz Qızılqala adlı qaladan götürüldüyü bildirilirdi [4, s.202]. Qız qalası ilə bağlı kəndlərin adında adətən bu variantla rastlaşırıq. Digər bir mənbəyə əsasən, Taşır (Kalinino) rayonunda ermənilərin məskunlaşdığı və yerli toponimlərin dəyişdirildiyi Dəmirçilər, İlməzli, Qızılkilsə ilə yanaşı, Qızqala kəndi də olmuşdur. Müasir dövrdə həmin kənd Getavan kimi tanınır [1, s.104]. Bununla bağlı daha bir fikir də mövcuddur. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında müasir Kalinino rayonunda rayon mərkəzindən 8 km cənubda, Saratovka kəndindən 1,5-2 km məsafədə yerləşən Qızqala quruluşca mürəkkəb etnotoponim kimi qəbul edilir. Kəndin adının yaxınlıqdakı qədim Qız qalasından götürülməsi fikri mövcuddur [13, s.28]. 1978-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib Getavan (Çayqəsəbəsi) qoyulmuşdur. Belə ki, Ermənistan Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1978-ci il yanvarın 25-də bu respublikada Azərbaycan (türk) mənşəli toponimləri tamamilə silmək məqsədilə verilən fərmana əsasən, azərbaycanlılar yaşayan 23 rayonda Azərbaycan xalqının tarixini özündə əks etdirən 60 kəndin, o cümlədən Qızqala kəndinin adı dəyişdirilmişdir [1, s.235].

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) toponimlərinin araşdırılması ərazidə coğrafi adların yaranması və yayılmasında qədim türk tayfalarının mühüm rol oynadığını, erməni dili əsasında yaranan qədim toponimlərin yox dərəcəsində olmasını göstərir. Toponimlərin dəyişdirilməsi xalqın tarixi vətəni və qan yaddaşını silmək deməkdir. 1886-cı il siyahıya alınmasına görə, indiki Ermənistanın 36 inzibati rayonundan 20-ə qədəri, respublika əhəmiyyətli 20 şəhərin və şəhər tipli 33 qəsəbənin əksəriyyətinin ilk adı Azərbaycan (türk) mənşəli olmuşdur [5, s.103]. Buradakı Azərbaycan (türk) mənşəli 800-dən artıq toponimin 500-dən çoxunun adının erməniləşdirilib dəyişdirilməsi xalqın yaddaşını silmək prosesinin əsasını təşkil etmişdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimik sistemin dəyişdirilməsinə 1919-cu ildə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ci ilədək bu proses mütəmadi xarakter almış, orada azərbaycanlılara məxsus 190-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmişdir. Sonrakı illərdə tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi dayandırılmamış, əksinə, sürətləndirilmiş və kütləvi miqyas almışdır. Nəhayət, 1991-ci ildə Ermənistan müstəqil olduqdan sonra bu proses əsasən başa çatdırılmışdır [11, s.503]. Qeyd olunan dövrdə coğrafi adların bir qismi Azərbaycan dilindən yad dilə eynilə tərcümə olunmuş, digər qismi isə Azərbaycan toponimik sisteminə tamamilə yad olan qondarma toponimlərlə dəyişdirilmişdir. Əhalinin çıxarılması ilə əlaqədar olaraq kəndlər, dağlar, çaylar və s. öz tarixi adlarından məhrum olunmuşdular [4, s.10]. Qeyd olunan “tarixin silinməsi” prosesi aparılsa da, tarixi mənbələr, xalq yaradıcılığı nümunələri, arxeoloji abidələr, lüğətlər və s. araşdırılması əsasında yerli Azərbaycan toponimlərinin bərpa edilməsi mümkün olmuşdur. Bu toponimlər arasında Qız qalaları ilə bağlı adlar özünəməxsus yer tutmuşdur.

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında müasir Ellər (Kotayk, Abovyan) rayonunda rayon mərkəzindən 26 km şimal-şərqdə yerləşən Qızqala kəndi “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə xatırlanmışdır. Qırıxbulaq nahiyəsində yerləşən Ömər Hüseyn oğlunun adına olan timarda Qızqala kəndinin illik gəlirinin 4500 ağca olduğu göstərilirdi [10, s.81]. Eyni zamanda burada Qızqala kurqanının olması barədə məlumat verilmişdir [17, c.153]. Quruluşca mürəkkəb sayılan Qızqala toponiminin I hissəsi gızlarla əlaqələndirilirdi [9, s.27]. Sonradan kəndin adı kalka edilərək Astğaberd (Qızqalası) qoyulmuşdur. Kənddə 1873-cü ildə 149 nəfər, 1922-ci ildə cəmi 4 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1923-1925-ci illərdə artıq kənddə heç kim yaşamamış, 1960-cı ildə isə kənd ləğv olunmuşdur [3, s.218].

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri [10]

1907-ci ildə nəşr olunan “Qafqaz təqvimi”ndə indiki Ermənistan ərazisini əhatə edən İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarındakı kəndlərin polis sahələri üzrə siyahısı verilmişdir. Bir polis sahəsindən ibarət olan Loru – Pəmbək qəzasına (Kalinino, Quqark, Barana, Allahverdi rayonlarının ərazisi daxilindədir) [2, s.88] daxil olan kəndlərdən biri də Qızqala kəndi olmuşdur [16, s.68]. Digər kəndlərdən fərqli olaraq, onu bəzən Qazqulu adlandırırdılar. Kəndin adı yaxınlıqdakı Qız qalasından götürülmüşdür.

Qızqala adlı daha bir kənd İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid (Novobəyazid) qəzasında olsa da, XIX əsrin sonlarından bu kəndin adı artıq heç bir tarixi mənbədə xatırlanmır. 1728-ci il arxiv sənədində İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyyəsində Qız qalası kəndinin adı çəkilmişdir. Bu toponimin adı Qız qalası dağından götürülmüşdür [4, s.201].

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının işğalı nəticəsində Erməni vilayəti yaradıldıqdan sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsi, Azərbaycan kəndlərinin dağıdılması, xarabalığa çevrilməsi artıq bu dövrdə 213-dən artıq toponimin tamamilə silinməsi və s. nəticələrə gətirib çıxarmışdır [1, s.47]. Qafqaz canişini İ.F.Paskeviçdən Türkmənçay müqaviləsinə əsasən yeni işğal olunmuş Naxçıvan və İrəvan torpaqlarının təsvirini vermək tapşırığı alan rus alimi İ.İ.Şopen yalnız təsvirlə kifayətlənməmiş, eyni zamanda xarabalığa çevrilmiş kəndləri, o cümlədən Qızqalası kəndini mahallar üzrə qruplaşdırmışdır [19, s.510-516].

Rus alimi İ.İ.Şopenin əsərində xarabalığa çevrilmiş kəndlər mahallar üzrə qruplaşdırılmışdır. Bu qruplaşmada Qırxbulaq mahalında Qızqala, Talın mahalında Böyük Qızıl kula, Karpınar mahalında Anberd [1, s.47-49] və s. kəndlərin adları qeyd olunmuşdur. XIX-XX əsrlərdə Amasiya rayonunda qeyri-yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş Qızılkilsə, Qızıldaş, Söyüdlü və s. ilə

yanaşı, Qızqalas kəndinin adı da çəkilməmişdir [1, s.77]. Eyni vəziyyət Ellər (Abovyan) rayonunda müşahidə edilir. Burada da XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər arasında Qızqala kəndinin adı çəkilməmişdir [1, s.95]. Bununla bağlı çoxsaylı toponimlər, o cümlədən Qızqala kəndi barədə məlumatlar sistəmləşdirilmişdir. Qızqala kəndi barədə aşağıdakı məlumatı göstərmək olar [Cədvəl 1]:

Nö	Yaşayış yerinin ilk adı	İndiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1939	1959	1988
1	Qızqala	xaraba	-	149	210	237	297	345	-	4	-	-	-	-

Cədvəl 1. Ellər (Abovyan) rayonu Qızqala kəndində yaşayan azərbaycanlılar [1, s.97]

Bu cədvəlin verdiyi məlumata əsasən, 1831-ci ildə Qızqala kəndində yaşayış yoxdur. 1873-cü ildən 1914-cü ilə kimi kənddə yaşayış qeydə alınmışdır. Burada məskunlaşan insanların sayı 149-dan 345 nəfərə çatmışdır. Cəmi 4 il sonra Qızqala kəndində yenidən yaşayış yoxdur. 1922-ci ildə kənddə yaşayan 4 nəfər qeydə alınmışdır. 1926-cı ildən müasir dövrə qədər Qızqala kəndində yaşayış olmamışdır. Göstərilən statistik məlumatlar real vəziyyəti əks etdirir və qərbi azərbaycanlıların regiondan qovulduğunu göstərir.

Qızqala toponiminə daha bir rayonda Şəmsəddində (Berd) rast gəlinmişdir. Aşağı Qız qalası kimi tanınan kənd XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər sırasına daxil edilmişdir [1, s.142].

Qərbi Azərbaycan ərazisində kənd adı ilə bərabər, Qızqala adlı İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında dağ, Eçmiadzin qəzasında təpə, İrəvan qəzasında kurqan mövcud olmuşdur [17, s.152-153].

Maraqlıdır ki, müasir dövrdə Avropada abidələrin mühafizəsi üzrə iki əsas anlayışa üstünlük verilir. Bunlardan biri “abidələrin mühafizəsi”, digəri “abidələrin saxlanması” ilə bağlıdır. “Abidələrin mühafizəsi” anlayışı mədəni irsin hüquqi aspektdən müdafiəsinin təmini mənasını bildirir. Brokhauzenin tərifinə əsasən, “abidələrin saxlanması” onların dağılma, məhv olma, köhnəlmədən qorunmasına yönəldilmiş, ətraf mühitin ilkin təhrif olunması və itirilməsinə qarşı tədbirlər məcmusu kimi qəbul edilir [6, s.214]. Məhz buna görə qədim və Orta əsrlərdə inşa olunan, dağılan, məhv edilən və başqa dövlətlərin ərazisində hələ də qalıqları yerləşən abidələrimizin tarixinə müraciət olunması son dərəcə vacibdir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının qədim və nadir abidələrindən olan Qız qalası bu xalqın yaşadığı torpaqlarda mövcud olmuşdur. Qız qalası və ya

Qızqala toponimi ilə bağlı məlumatları təhlil etdikdə məlum olur ki, Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşən eyniadlı qalalardan fərqli olaraq, Qərbi Azərbaycanda inşa olunmuş Qız qalası (Qızqala) toponimi qalalardan daha çox kəndlər və digər yaşayış yerlərinin adları ilə bağlı olmuşdur. Buna səbəb kimi ya Qız qalalarının inşa edildiyi və ideologiyada hakim mövqe tutduğu dövrün artıq sona yetməsi, xalqın yaddaşında hələ də qədim inamların qalıqlarının saxlanılmasını, ya da bu torpaqlarda məskunlaşan və yerli mədəniyyətə tamamilə yad olanların Azərbaycan xalqının yaddaşını silmək məqsədilə apardıqları siyasətin öz nəticəsini verməsi və Azərbaycanın qədim inamlarını fərqli formaya salmalarını göstərmək olar.

Qız qalalarının mövcud olduğu digər regionlar kimi, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində bu ad yalnız qədim qalaların tarixi ilə deyil, həm də müxtəlif kənd, dağ, təpə və s. adı ilə bağlı olmuşdur. Qərbi Azərbaycan ərazisində Qız qalası ilə bağlı abidə və kənd adları dəyişdirilərkən həmin toponim bəzən kalka edilməklə (Astğaberd), bəzən isə ilkin mənadan tamamilə uzaq adlar (Amperd, Kotayk, Abovyan, Getavan) verilməklə yerli mədəniyyətləri və xalqın yaddaşını silmək, yad ünsürlərin bu əraziyə hüquqlarının əsaslandırılması və s. kimi siyasət yürüdülmüşdür. Müasir dövrdə Avropa tarixşünaslığında mədəni irsin abidə kimi müəyyənləşdirilməsində zaman-məkan çərçivəsi, tarixi və digər meyarlara yenidən fərqli formada yanaşılma kimi fikirlər ön plana çəkilir. Bu səbəbdən qədim və Orta əsr tariximizlə bağlı toponimlərin öyrənilməsi bütün dövrlərdə aktual və vacib olmaqla yanaşı, həmişə diqqət mərkəzində olmasını və xüsusi qayğı göstərilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov İ.M.* Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. B.: Çıraq, 2011, 286 s.
2. *Bayramov İ.M.* Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. B.: Elm, 2005, 432 s.
3. *Bayramov İ.M.* Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. B.: Elm, 2002, 695 s.
4. *Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.* Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. B.: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. *Çobanov M.İ.* “Eçmiəzdin” türk sözüdür / “Azərbaycan onomastikası problemləri” IV elmi-nəzəri konfransın materialları, 26-27 mart 1992, B.: ADPU, 1992, s.102-106
6. *Eyvazova Y.* Abidələr – mədəni irsin əsas komponenti kimi // “Muzeylər və mədəni irs” Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları. B.: Ziya, 2010, s.212-215
7. *Ələkbərli Ə.Y.* Qərbi Azərbaycan abidələri. B.: Nurlan, 2007, 272 s.

8. *Ələkbərli Ə.Y.* Qərbi Azərbaycanda soyqırırma məruz qalmış toponimlərimiz. B.: Elm və Təhsil, 2020, 96 s.
9. *Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N.* Azərbaycan dili tarixi. B.: Maarif, 1983, 186 s.
10. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri.* B.: Elm, 1996, 184 s.
11. *İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi.* B.: Azərbaycan, 2010, 616 s.
12. Qərbi Azərbaycanda dəyişdirilən türk mənşəli toponimlər // “Mədəniyyət” qəz., Bakı 2022, 29 dekabr, s.6.
13. *Mirmahmudova S.N.* Ermənistanda türk mənşəli yer adları. B.: Yazıçı, 1985, 57 s.
14. *Rza Zahid.* Qərbi Azərbaycanda tarixi-mədəni irsimizə qarşı soyqırırma // “İki sahil” qəz., Bakı, 2023, 25 yanvar, s.4
15. *Baykara T.* Kız Kulesi. Efsaneden Tarihi Gerçeğe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004, 173 s.
16. Кавказский календарь на 1907 годъ. Издание Закавказскаго Статистическаго Комитета, подъ редакцію Д.Д.Пагирева.Тифлис: Тип. К.П.Козловскаго, 1906, 626 с.
17. *Пагирев Д.Д.* Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказскаго края, издания Кавказскаго военно-топографическаго отдела: В прил.: «Перечень некоторых книг, статей и заметок о Кавказе» и сборный лист пятиверстной карты. Тифлис: Кавз. отд. Русскаго геогр. о-ва, Кавк. воен.-топогр. отд., 1913, 530 с.
18. *Симеон Ереванци.* Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств Святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, 398 с.
19. *Шопен И.И.* Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1852, 636 с.

Redaksiyaya daxil olub 24.03.2024